

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право

Генезис трудових спорів в Україні

Н.В. Дараганова
кандидат юридичних наук, доцент,
Національна академія управління

Автором досліджено історичний процес виникнення трудових спорів в Україні. Встановлено, що він був пов'язаний із формуванням нової соціальної групи – робітників, які, за відсутності нормальних засобів до існування, піддавалися нещадним утискам з боку власників.

Автором проаналізовано процес виникнення трудових спорів в Україні. Установлено, що він був пов'язаний з формуванням нової соціальної групи – робітників, які, не маючи нормальних засобів до існування, піддавалися нещадним притесненням з боку власників.

The author investigated the process of beginning of labor spores. The author set that this process was related to forming of new class – workers, which, not having the normal living, was exposed to merciless oppression from the side of owners.

Ключові слова: *трудове право, трудові спори.*

Постановка проблеми

На сучасному етапі державотворення важливого значення в Україні набуває усвідомлення того, що будь-яка прогалина в соціальній політиці здатна спричинити трудові спори.

При цьому світова економічна криза, суперечливі економічні, соціальні та правові реалії в Україні загострили проблеми, пов'язані з реалізацією трудових прав громадян. Зазначені обставини спонукають до пошуку вирішення найрізноманітніших питань трудового права, зокрема, й щодо процесу виникнення трудових спорів в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання, пов'язані з трудовими спорами, в різні часи привернули увагу таких учених, як: Н.Б. Болотіна, В.І. Богдан, В.С. Венедиктов, А.І. Процевський, В.І. Прокопенко, В.А. Сафонов та ін. Серед останніх наукових розвідок привертають увагу дослідження І.В. Дашутіна, у яких розглянуто причини виникнення колективних трудових спорів, та Н.М. Швець, у яких проаналізовано основні причини страйкового руху.

Невирішені частини загальної проблеми

У сучасних підручниках з трудового права України досі немає розділів, присвячених становленню цієї галузі, зокрема, й трудових спорів, тоді як відсутність наступності в праві може призвести до серйозних помилок.

Формулювання цілей статті

Генезис трудових спорів дасть змогу не лише відтворити хронологію розвитку трудових спорів, а й допоможе знайти та розкрити закономірності їх виникнення, що, у свою чергу, сприятиме виробленню правозахисних механізмів держави в процесі вирішення проблем правового регулювання трудових спорів, а також вплине на розвиток подальших наукових досліджень у цій сфері.

Вклад основного матеріалу дослідження

Кожна цивілізаційна епоха характеризується своїм способом виробництва. Особливістю капіталістичного виробництва є те, що відбувся перехід від простої кооперації праці до праці на фабриці із застосуванням машинного виробництва та акумуляцією значної кількості об'єднаних цим виробництвом людей.

На зміну майстерні, де вручну працював майстер, який від початку і до кінця виготовляв виріб, що було характерно для організації праці рабовласницького та феодального суспільства, прийшла капіталістична мануфактура, де пліч-о-пліч трудилися багато робітників (*мануфактура* — форма розвитку виробництва, що передуює машинному виробництву і характеризується поділом праці найманих робітників на основі ручної, ремісничої техніки [1, с. 618]). На початку зародження мануфактури спосіб виробництва майже не змінився — робота, як і раніше, здійснювалась вручну, а кожен працівник виконував ті ж операції та функції, що й в умовах індивідуальної праці.

Згодом, із упродовження окремих машин, відособлена праця робітників почала змінюватися на об'єднану, де кожен виконував лише часткові функ-

ції виробництва товару. Цей процес відбувався важко, багато ремісників залишилися без роботи, без засобів до існування. Тоді, як, приміром, в Англії, ремісники вимагали, щоб уряд через прийняття відповідних законів повернув та посилив старі цехові порядки. Інколи ж ремісники, звинувачуючи в усіх бідах машини, починали їх нищити, відбувалися так звані «бунти проти машин» [2, с. 73—78]. Утім саме життя змушувало відмовлятися від старих цехових порядків, і уряди ставали на бік капіталістів (*капіталіст* — власник капіталу та засобів виробництва, який використовує працю найманих працівників [1, с. 501]).

Мануфактура підготувала умови для переходу до більш високої форми кооперації праці — на підприємстві (заводі, фабриці), де організація праці заснована на застосуванні машин. Із виникненням великого машинного виробництва суспільна праця одержала адекватну матеріальну основу. В умовах машинної індустрії на зміну групі індивідуальних виробників матеріальних благ, що працюють поруч, прийшов сукупний працівник, функції якого були розчленовані як у часі, так і в просторі, а сам процес праці виступив як єдине ціле, потребуючи чітких, узгоджених дій усіх учасників трудового процесу.

В Україні до середини XIX ст. суспільне виробництво базувалося передусім на примусовій праці кріпаків (*кріпак* — селянин, який у період феодалізму був закріплений за земельним наділом і особисто залежав від феодала-землевласника. Влада феодала над кріпаками була майже необмеженою і передбачала право першого не тільки на працю й майно кріпака, а й на його особистість). До середини XIX ст. з 13,5 млн. осіб, які населяли українські землі в складі Російської імперії, 3,5 млн. були кріпаками, а 5,2 млн. — державними селянами, на яких теж поширювалися норми кріпосного права. Кріпацтво було скасовано в Галичині та Буковині, що входили на той час до складу Австрійської імперії, у 1848 р., а в частині України, що входила до скла-

ду Російської імперії, — у 1861 р. [3, с. 418—420]. Промисловість у цей період була розвинена слабо, переважало натуральне господарство.

Занепад феодально-кріпосницької системи та зародження в її надрах елементів капіталізму спричинили зміни соціального складу міського населення. Почали з'являтися такі соціальні групи, як вільнонаймані *робітні люди*, які, шукаючи собі роботу, ставали тимчасовими мешканцями міст. Термін «*робітні люди*» застосовували до категорії робітників, що працювали на промислах та промислових підприємствах Російської імперії з XVII до першої половини XIX ст. Основна маса робітних людей — робітники, що обслуговували річні судна, а також рибного, соляного та ін. промислів. Формування робітних людей відбувалось за рахунок кріпаків і найманих осіб. На рубежі XVIII—XIX ст.ст. у Російській імперії робітних людей було близько 440 тис [4, с. 303].

Скасування кріпацтва створило умови для швидкого розвитку капіталізму в Україні, оскільки у 60-80-х рр. XIX ст. тут, в основному, завершився промисловий переворот. Цей період характеризувався поглибленням суспільного розподілу праці, відокремленням промисловості від землеробства, посиленням концентрації промисловості та торгівлі в містах, утворенням великих індустріальних районів зі значним збільшенням у них чисельності населення та формуванням нової соціальної групи людей — робітників.

Розвиток капіталізму в Україні відбувався швидко, у першу чергу, в таких галузях промисловості, як вугільна та металургійна. Так, якщо у 1864 р. видобуток вугілля в Україні трохи перевищував 7 млн. пудів, то в 1900 р. — 671 млн. пудів, що становило понад 2/3 загальноросійського вуглевидобутку. Розвиток промисловості та внутрішнього ринку зумовили інтенсивне будівництво залізниць, що спричинило підвищення попиту на кам'яне вугілля та метал. Наприкінці XIX ст. мережа залізниць в Україні становила 1/5 частину від загальноросійської.

Відбувалось зростання міст за рахунок збільшення кількості робітників. Подальший розвиток отримали цукрова, тютюнова, виноробна та інші промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини; машинобудування тощо. Якщо у 1860 р. в Україні нараховувалось 95 тис. робітників у промисловості, то у 1897 р. — близько 1,5 млн. осіб, які жили за рахунок продажу своєї робочої сили, із них 380 тис. працювали на підприємствах промисловості [5, с. 95—97].

Із розвитком капіталізму посилилась експлуатація найманих осіб, особливо робітників. Цьому сприяла майже повна їх безправність. Приміром, у травні 1835 р. було прийнято «Положення про відносини між власниками фабричних закладів та робочими людьми, що влаштовуються на них за наймом», згідно з нормами якого протягом строку договору робітник не може вимагати збільшення розміру заробітної плати. Аналогічний підхід був закріплений і в законі «Про нагляд за заводами фабричної промисловості та про взаємні відносини між фабрикантами та робочими» (червень 1886 р.), яким установлювалося, що робітники не можуть до закінчення договору вимагати будь-яких змін його умов.

Неможливість внесення змін до договору про працю з ініціативи робітника призводила до визнання дій, вчинених ним з метою примусити роботодавця змінити існуючі умови праці, незаконними та притягнення робітника до кримінальної відповідальності. Наприклад, ст. 1791 Уложення про покарання від 1845 р. розглядала випадки явної непокори фабричних і заводських людей власникові або керуючому заводом, вказані цілою артілью чи натовпом, як повстання проти встановленої урядом влади. Одночасно передбачалась (ст. 1792) відповідальність за страйк робітників будь-якого заводу, фабрики чи мануфактури для того, щоб змусити хазяїв підвищити одержувану ними платню. І хоча в умовах ліберальних реформ із Уложення було вилучено норму про відповідальність за непокору

роботодавцеві як урядовій владі, проте вже у 1865 р. ст. 1358-1 Уложення про покарання було встановлено, що за припинення робіт на фабриці чи заводі у зв'язку зі страйком робітників, з метою примусу фабрикантів і заводчиків до підвищення робітникам заробітної плати або зміни інших умов праці, підбурювачі до початку або продовження страйку підлягають ув'язненню на строк від 4 до 8 місяців, а інші учасники страйку — від 2 до 4 місяців. Статтею 1358-2 Уложення було встановлено відповідальність учасників страйку, які заподіяли шкоду або знищили майно підприємця: щодо підбурювачів — ув'язнення на строк від 8 місяців до 1 року та 4 місяців, а щодо інших учасників цих дій — від 4 до 8 місяців [6].

Підприємства (фабрика, завод) акумулювали в одному місці значну кількість людей, які піддавалися нещадному утискові з боку власників (наприклад, тривалість робочого часу у Києві наприкінці XIX ст. становила від 14 до 17 год на добу, у виробництві інтенсивно застосовувалася дешева праця жінок, малолітніх дітей і підлітків [7, с. 233] за відсутності нормальних засобів до існування. Така ситуація довго не могла тривати — робітники об'єднувалися та активно протидіяли власникові, часто демонструючи колективну непокору. Форми цієї протидії були різні — від подачі колективних заяв, направлення делегатів до адміністрації підприємства, влади тощо до страйку як форми активного опору.

Виникнення та зростання кількості конфліктів між робітниками і власниками підприємств, їх адміністрацією поступово призводило до усвідомлення владою необхідності встановлення загальної для всіх найманих працівників і роботодавців регламентації основних положень щодо найманої праці та стало поштовхом до розроблення фабричного законодавства.

Таким чином, прийняття фабричного законодавства було наслідком активної страйкової боротьби робітників, спричиненої нещадною експлуатацією. Так, приміром, перший масовий організова-

ний страйк у Києві відбувся в березні 1879 р. на найчисельнішому тоді підприємстві міста — в Головних залізничних майстернях Південно-Західної залізниці. Приводом до страйку стало намагання правління майстерень збільшити тривалість робочого часу в суботу на одну годину (до 11 годин) — без відповідного збільшення при цьому заробітної плати. Спочатку 17 робітників відмовилися працювати понаднормово, за що були негайно звільнені. Це призвело до рішучого спротиву інших робітників, які виступили проти нововведення та незаконного звільнення товаришів. Після відмови у задоволенні цих вимог 2 тис. робітників оголосили страйк, для припинення якого адміністрація була змушена відмінити свій попередній наказ та задовольнити вимоги страйкарів [7, с. 238—239].

На початку 1880-их рр. виникла реальна небезпека повного фінансового банкрутства скарбниці Російської імперії. Стан фінансово-валютної системи чітко відобразив загальний кризовий економічний стан країни. Неврожаї призвели до скорочення товарообігу внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Аграрна криза стала одним із найважливіших факторів, що обумовили глибокий і тривалий промисловий застій. Розвиток кризи відбувався надзвичайно нерівномірно, стрибкоподібно. Із 1882 р. вона набула загального характеру, охопивши найважливіші галузі народного господарства країни. Застій тривав аж до 1887 р. У цей період найтяжчим випробуванням для робітників стало масове і тривале безробіття, повним або частковим були охоплені сотні тисяч людей. Застій у справах був настільки сильний, що багато робітників, які вже відвикли від землеробства, мали повернутися в село. Погіршення становища фабрично-заводських робітників посилювалось зниженням їх заробітної плати. Фабриканти нерідко розплачувалися з працівниками купонами, за якими строк платежу наступав через кілька місяців, при цьому робітники втрачали до 20% свого заробітку. Зниження заробітної плати відбувалось

і через інфляцію та стягнення штрафів. За підрахунками фахівців, у 1880-их рр. реальна заробітна плата робітників знизилась не менш як на 20-30% [8].

У зв'язку з кризою та погіршенням і без того важкого стану робітників та їх сімей, страйки в Україні стають масовим явищем. Так, упродовж 1880-1894 рр. у Російській імперії відбулось 703 страйки та заворушення, із них 110 — в Україні [7, с. 241]. І вимоги робітників, які мали переважно економічний характер та стосувалися розміру заробітної плати, зменшення робочого часу тощо, підприємці були вимушені частково або повністю задовольняти.

Відчуваючи серйозну загрозу стабільності влади, державного устрою, уряд був змушений піти на певні поступки і встановити правила щодо регламентації загальних положень між працею та капіталом, зокрема, було прийнято закони: від 1 червня 1882 р. «Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурах»; від 3 червня 1886 р. «Про нагляд за закладами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників»; від 2 червня 1897 р. «Про тривалість та розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості»; від 2 червня 1903 р. «Про винагороду потерпілим унаслідок нещасних випадків робітникам та службовцям, а також і членам їх сімей, на підприємствах фабрично-заводської, гірничої, гірничозаводської промисловості»; від 10 червня 1903 р. «Про введення старост на промислових підприємствах» [9, с. 10—18]; у 1913 р. Статут про промислову працю [10] тощо, в яких уперше було законодавчо закріплено норми про умови праці робітників на фабриках і заводах, зокрема, й щодо регулювання трудових спорів.

Аналіз цих актів дає змогу виділити такі позитивні риси законодавства у сфері регулювання трудових спорів: законодавче встановлення сторін індивідуального, колективного трудового спору; визначення предмета трудового спору; унормування порядку розгляду трудових спорів; введення інституту

старост на промислових підприємствах; законодавче закріплення органів з вирішення трудових спорів тощо.

Загалом, законодавство цього періоду тільки започаткувало певні положення щодо регулювання праці та вирішення трудових спорів. Зазначені положення ставили власника й робітника в неоднакові умови та лише незначною мірою, часто тимчасово поліпшували становище найманих працівників.

Висновки

Підсумовуючи вищевказане, вважаємо, можна зробити такі висновки:

- в Україні до середини XIX ст. суспільне виробництво базувалося, головним чином, на примусовій праці кріпаків. Скасування кріпацтва створило умови для швидкого розвитку капіталізму в Україні;

- період 60-80-их рр. XIX ст. характеризувався поглибленням суспільного розподілу праці, відокремленням промисловості від землеробства, посиленням концентрації промисловості й торгівлі в містах, утворенням великих індустріальних районів зі значним збільшенням у них чисельності населення та формуванням нової соціальної групи — робітників;

- підприємства акумулювали в одному місці значну кількість людей, які, за відсутності нормальних засобів до існування, піддавалися нещадним утискам з боку власників. Така ситуація призводила до того, що робітники об'єднувалися та активно протидіяли власникові, часто демонструючи колективну непокору;

- з початку 1880-их рр., у зв'язку з кризою, що розпочалася в економіці країни, та погіршенням і без того важкого стану робітників та їх сімей, страйки в Україні стають масовим явищем;

- у 1882–1913-их рр. уряд був змушений піти на певні поступки робітникам та вперше встановити на законодавчому рівні норми про умови праці робітників на фабриках і заводах, зокрема, й норми щодо регулювання трудових спорів;

- аналіз положень цих актів дає змо-

гу виділити такі позитивні риси: законодавче встановлення сторін трудового спору; визначення предмета трудового спору; унормування порядку розгляду трудових спорів; введення інституту старост на промислових підприємствах; закріплення органів з вирішення трудових спорів тощо.

- законодавство цього періоду тільки започаткувало певні положення щодо регулювання праці та вирішення трудових спорів, які ставили власника й робітника в неоднакові умови та лише деякою мірою, часто тимчасово поліпшували становище найманих працівників.

Список використаних джерел

1. *Ен Р. Сабо*. Революция машин / Ен Р. Сабо. – Будапешт : Корвина, 1979. – 160 с.
2. Кріпак. Кріпактво. Кріпосне право / В.Д. Гончаренко. І.К. Омельченко // Юридична енциклопедія : том 3 : К – М / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – С. 418–420.
3. Работные люди // Большая советская энциклопедия / гл. ред. А.М. Прохоров. – [3-е изд.]. – М : Советская энциклопедия, 1975. – Т. 21. – С. 303.
4. Украинская советская социалистическая республика : энциклопедический справочник / гл. редкол. : А.В. Кудрицкий (отв. ред.) и др. – Киев : Гл. ред. УСЭ, 1987. – 516 с.
5. *Сафонов В.А.* Разрешение коллективных трудовых споров в России : исторический обзор / В.А. Сафонов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://student.km.ru>
6. История Киева : Киев периода позднего феодализма и капитализма / отв. ред. В.Г. Сарбей. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 2. – 464 с.
7. *Куприянова Л.В.* «Рабочий вопрос» в России во второй половине XIX - начале XX вв. / Л.В. Куприянова [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Labour/Article/Kupriyanova.htm>
8. *Богдан В.И.* Становление и развитие фабричного законодательства Российской империи в конце XIX – начале XX века : историко-юридическое исследование : автореферат дис. на соискание ученой степени к.ю.н. : спец. : 12.00.01. «Теория и история права и государства; история правовых учений» / В. И. Богдан. – М., 2002. – 23 с.
9. Устав о промышленном труде [Электронный ресурс] . – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Labour/Law/ustav.htm>
10. Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.